

Explanation of a Religiosity Assessment Model Based on a Priority System

Jafar Javan Hoshyar¹, Safar Nasirian²

1. Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Urmia University of Medical Sciences, Tabriz, Iran (Corresponding author). javanhoshyar.j@umsu.ac.ir
2. Assistant Professor, Department of Islamic Education, Farhangian University, Tehran, Iran. s.nasirian488@cfu.ac.ir

Abstract

This study aims to explain a religiosity assessment model based on a priority system, conducted through qualitative content analysis. The research process began by elucidating the structure of religiosity from the perspective of Islamic thinkers and identifying the common components. These components were then systematically organized into a model centered on three main elements: belief, ethics, and rituals. The subordinate components were prioritized according to the precedence of belief over ethics and ethics over rituals, as well as other criteria for prioritization. According to the study, the structure of religiosity comprises its dimensions and indicators, prioritized as follows: the three dimensions of religiosity—belief, ethics, and rituals—are prioritized in that order. Rituals themselves are divided into three sections: social, worship, and individual, which are also prioritized in that sequence. The first rule in prioritizing the indicators of religiosity is to classify each one based on the three main components. Thus, if some indicators in religious sources were prioritized equally despite differing in status, their position was determined based on whether they pertain to belief, ethics, or rituals. In the next stage, the key components under each main element were also prioritized according to certain general and specific criteria mentioned in religious sources. Overall, within the belief component, the priorities are, in order: theology, eschatology, angels, divine books, prophethood, and Imamate. In the ethics component, the priorities are obedience, love, patience, justice, truthfulness, and sincerity. Within the ritual component, from a social perspective, the priorities are guardianship, benevolence, trustworthiness, fulfillment of promises, jihad, goodwill, and mutual support. Finally, within the rituals component from a worship perspective, the priorities are prayer, almsgiving, pilgrimage, and fasting.

Keywords: Religiosity Assessment, Priority System, Allameh Tabataba'i, Ayatollah Faqih, Ayatollah Misbah Yazdi, Ethics.

Received: 2023/12/23 ; Received in revised form: 2024/01/30 ; Accepted: 2024/02/26 ; Published online: 2024/03/29

© The Author(s).

Article type: Research Article

<https://gnoe.bou.ac.ir/>

Published by: The Scientific Association for Social Studies of the Seminary

تبیین الگوی سنجش دینداری بر پایه نظام اولویت

جعفر جوان هوشیار^۱، صفر نصیریان^۲

۱. استادیار، گروه معارف اسلامی، دانشگاه علوم پزشکی ارومیه، تبریز، ایران (نویسنده مسئول).

javanhoshyar.j@umsu.ac.ir

۲. استادیار، گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران. nasirian488@cfu.ac.ir

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تبیین الگوی سنجش دینداری بر پایه نظام اولویت و با روش تحلیل محتوای کیفی انجام شده است. سیر پژوهش به این نحو است که ابتدا ساختار دینداری از دیدگاه اندیشه‌وران اسلامی تبیین و مؤلفه‌های مشترک آن اخذ شده است و سپس این مؤلفه‌ها به صورت الگویی نظام‌مند در محور سه مؤلفه اصلی اعتقاد، اخلاق و احکام ترسیم شده است. مؤلفه‌های فرعی نیز به اقتضای اولویت اعتقاد بر اخلاق و اخلاق بر احکام و نیز یک‌سری معیارهای دیگر اولویت‌بندی شده‌اند. طبق بررسی انجام شده، ساختار دینداری متشکل از ابعاد و شاخصه‌های آن است که اولویت آن‌ها به این ترتیب می‌باشد. ابعاد سه گانه دینداری، اعتقاد، اخلاق و احکام، به ترتیب بر یکدیگر اولویت دارند. احکام خود بر سه بخش است: اجتماعی، عبادی و فردی که به ترتیب بر یکدیگر اولویت دارند. در اولویت‌گذاری شاخصه‌های دینداری نیز، اولین قاعده، تفکیک هر یک از آن‌ها بر پایه سه مؤلفه اصلی است. بر این اساس، اگر گاهی در منابع دینی برخی شاخصه‌ها، به‌رغم تفاوت جایگاه هر یک، به صورت یکسان اولویت‌گذاری شده بودند، بسته به اینکه آن شاخصه، مربوط به اعتقاد، اخلاق یا احکام باشد، جایگاه آن مشخص گردید. اما در مرحله بعدی، مؤلفه‌های شاخص در ذیل سه مؤلفه اصلی نیز با برخی ملاک‌های کلی و جزئی که در منابع دینی بیان شده‌اند، اولویت‌گذاری شدند. در مجموع، در ذیل مؤلفه اعتقاد، به ترتیب اولویت خداشناسی، معاد، ملائکه، کتب آسمانی، نبوت و امامت قرار دارد. در ستون مؤلفه اخلاق نیز، به ترتیب، مؤلفه‌های اطاعت، محبت، صبر، عدالت، صدق و اخلاص قرار می‌گیرد. همچنین در ستون احکام از جنبه اجتماعی، مؤلفه‌های ولایت، احسان، امانت‌داری، وفای به عهد، جهاد، خیرخواهی و مواسات قرار دارد و در نهایت در ستون احکام از جنبه عبادی، نماز، زکات، حج و روزه قرار می‌گیرد.

کلیدواژه‌ها: سنجش دینداری، نظام اولویت، علامه طباطبائی، آیت‌الله فقیهی، آیت‌الله مصباح یزدی، اخلاق.

استناد به این مقاله: جوان هوشیار، جعفر؛ نصیریان، صفر (۱۴۰۳). تبیین الگوی سنجش دینداری بر پایه نظام اولویت. مطالعات فرهنگی اجتماعی حوزه، ۸(۱)، ص ۱۰۷-۱۲۸.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۰۲؛ تاریخ اصلاح: ۱۴۰۲/۱۱/۱۰؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۲/۰۷؛ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۱/۱۰

۱. مقدمه

ارزیابی و سنجش یکی از ارکان اصلی برای حرکت رو به رشد و کمال انسان است. بر این اساس، یکی از مسائل ضروری برای حکومت اسلامی، سنجش دینداری افراد و جامعه است. آگاهی از بینش‌ها، گرایش‌ها و رفتارهای دینی افراد جامعه و بررسی کمی و کیفی آن‌ها، نقش اساسی در ارزیابی، پیش‌بینی و کنترل پدیده‌های اجتماعی دارد (قدرتی و مهریزی، ۱۳۸۹، ص ۹۳). سنجش دینداری از اوایل دهه ۶۰ میلادی و با ارائه نخستین مدل دینداری توسط گرهارد لسنکی^۱ آغاز و به مسیر خود ادامه داد (شجاعی‌زند، ۱۳۸۴، ص ۳۴). از اوایل دهه ۵۰ شمسی، برخی محققان ایرانی نیز بررسی‌ها و مطالعاتی را شکل دادند (شمشیری، ۱۳۸۶، ص ۴۶). در سنجش دینداری اساساً این بحث مطرح می‌شود که چگونه می‌توان از درون افراد مطلع شد، در حالی که جز خداوند کسی از تبت دیگران آگاه نیست. بنابراین، این سوال پیش آمد که آیا به طور کلی سنجش دینداری امکان دارد یا نه؟ و اینکه خود دین چه دیدگاه‌هایی درباره سنجش دینداری دارد؟ تأملات پژوهشگران نشان داد که این مسئله با مشکلات و محدودیت‌هایی مواجه است و هرچه از امور عینی و ملموس به طرف امور ذهنی قدم برداشته شود، سنجش دینداری نیز دشوارتر خواهد شد. البته یکی از فواید این نوع سنجش، امکان خودارزیابی افراد است. معمولاً در نگاه عامیانه، دینداری را به ظاهر افراد و انجام کارهای فقط عبادی از قبیل نماز خواندن، روزه گرفتن و امثال اینها می‌دانند، ولی با توجه به آموزه‌های دینداری در سطح فراتر از ظاهر، روشن می‌شود که در کنار انجام کارهای فوق، حتی مهم‌تر از آنها، شاخص‌هایی همچون صدق، امانتداری و عدالت، از معیارهای اساسی دینداری قلمداد می‌شوند.

بر این اساس، با توجه به اینکه برای سنجش دینداری افراد و جوامع باید شاخص‌ها و معیارهایی وجود داشته باشد (قدرتی و مهریزی، ۱۳۸۹، ص ۹۳)، پژوهش حاضر درصدد است ابتدا عناصر دینداری، اعم از ابعاد و شاخصه‌ها را از دیدگاه اندیشه‌وران اسلامی استخراج نموده و سپس از متون دینی، ملاک اولویت هر یک از آنها را مشخص کند. البته، در مواردی ناگزیر، برخی مؤلفه‌های مدنظر اندیشه‌وران، به منظور رسیدن به نقطه مشترک درهم ادغام شده و قدر مشترک آنها لحاظ شده است.

۲. پیشینه پژوهش

آذربایجان و موسوی (۱۳۸۷)، در پژوهشی با عنوان «درآمدی بر روانشناسی دین»، مهم‌ترین مسائل، آراء و دیدگاه‌ها درباره عوامل و زمینه‌های دینداری، ابعاد آن، سنجش و اندازه‌گیری دینداری و آثار و پیامدهای آن در زندگی فردی و اجتماعی را بررسی کردند.

هیل و هود (۱۳۹۰)، در پژوهشی با عنوان «معرفی مقیاس‌های دینی»، تهیه و ساخت مقیاس‌های دینی

1. Gerhard Lenski

را بررسی کردند. در این اثر حدود ۱۲۶ مقیاس با توضیح نسبتاً مفصلاً بیان شده و همین مقیاس‌ها در قالب پرسش‌نامه نیز ارائه شده است.

آذربایجانی (۱۳۸۷)، در پژوهشی با عنوان «مقیاس سنجش دینداری؛ تهیه و ساخت آزمون جهت‌گیری مذهبی با تکیه بر اسلام»، تهیه و ساخت آزمون جهت‌گیری را با تکیه بر اسلام بررسی کرده، در انتها آزمون اصلی مورد بحث قرار گرفته است.

خدایاری فرد و همکاران (۱۳۹۱)، در پژوهشی با عنوان «مبانی نظری و روش‌شناسی مقیاس‌های دینداری»، مبانی نظری و روش‌شناسی مقیاس‌های دینداری، رویکردهای متفاوت به دین و کارکردهای مختلف آن را بررسی کرده‌اند. این اثر همراه با پرسش‌نامه‌های دینداری بوده و ویژگی شاخص آن کاربردی و راهکارگرا بودن مطلب است.

فقیهی و همکاران (۱۳۸۵)، در پژوهشی با عنوان «بررسی الگوی دینداری از منظر قرآن و حدیث»، مؤلفه‌های دینداری با رویکرد درون‌دینی به آیات قرآن و احادیث و تبیین عناصر اصلی آن با نگاه روان‌شناختی بررسی شده است در این پژوهش ضمن تبیین مفهوم اصلی دین و دینداری، متون قرآنی و حدیثی از سه جهت بررسی شده است: واژگان کلیدی مؤلفه‌های دینداری، اوصاف و نشانگان افراد دیندار، دیدگاه‌ها و رفتارهای منافی با دینداری.

آذربایجانی (۱۳۹۱)، در پژوهشی با عنوان «سنجش مفاهیم اخلاقی»، روش علمی و عملی برای اندازه‌گیری مفاهیم و ارزش‌های اخلاقی بررسی شده است. همچنین مباحث نظری، ساخت مقیاس و آزمون از مفاهیم اخلاقی نیز مدنظر بوده است که می‌توان با استفاده از روش آن، سنجش سایر مفاهیم دینی را نیز پی گرفت.

شجاعی‌زند (۱۳۸۴)، در پژوهشی جهت ارائه «مدلی برای سنجش دینداری در ایران»، از مشهورترین سنجه‌ها در ابعاد و شاخص‌های دینداری مطرح در غرب که تطابق بیشتری با شرایط ایران دارند، استفاده کرده است. در این پژوهش با واری و نقد اجتماعی این سنجه‌ها، زمینه برای ارائه مدلی برای سنجش دینداری در ایران فراهم آمده، و در پایان مدل نهایی به یک سنجه عملیاتی تبدیل شده است.

شمشیری (۱۳۸۶)، در پژوهشی با عنوان «نقدی روش‌شناسانه بر مقیاس‌های سنجش دینداری در ایران»، مقیاس‌های ایرانی تهیه شده در حوزه سنجش دینداری از جهاتی از جمله تحمیل دیدگاه‌های مکاتب روانشناسی غربی بر مفاهیم اسلامی و منتهی نشدن نتایج پژوهش‌ها به نظریه یا الگوهای جدید به چالش کشیده شده است.

پژوهش‌های فوق، نکات بسیار ارزنده‌ای در زمینه روش‌شناسی سنجش دینداری، طراحی مدل، بیان مقیاس‌ها، و احصاء و تبیین ابعاد و شاخصه‌های دینداری ارائه کرده‌اند؛ اما هیچ کدام از این پژوهش‌ها، به

اولویت‌گذاری ابعاد و شاخصه‌های دینداری توجه نکرده‌اند، در حالی که اگر به این مسئله توجه شود، در مرحله آزمون‌گیری، بعضاً نتایج دیگری رقم می‌خورد. این مسئله می‌تواند اعتبار امتیاز کسب شده توسط افراد را دچار چالش کرده و گاهی نتایج معکوسی را به بار آورد. به عنوان مثال فردی را که در شاخصه‌های احکام امتیاز خوبی کسب کند و در شاخصه‌های اعتقادی و اخلاقی امتیاز خوبی کسب نکند، نمی‌توان دیندارتر از فرد دیگری دانست که به صورت معکوس امتیاز کسب کرده است. لذا، امتیاز و نوآوری این پژوهش نسبت به پژوهش‌های دیگر آن است که علاوه بر احصای عناصر (ابعاد و شاخصه‌های) دینداری از منظر اندیشه‌وران مسلمان در ابعاد مختلف، به اولویت‌بندی و ملاک‌گذاری آن‌ها نیز توجه کرده است.

۳. روش تحقیق

پژوهش‌های علمی براساس هدف، به پژوهش‌های بنیادی، کاربردی و عملی، و براساس ماهیت و روش، به پژوهش‌های تاریخی، توصیفی، همبستگی، تجربی و علیّی تقسیم می‌شوند (حافظ‌نیا، ۱۳۷۷، ص ۵۰). از آنجا که سنجش دینداری امری توصیفی است، لذا، روش این پژوهش توصیفی بوده که از شیوه تحلیل محتوا بهره می‌گیرد. روش تحلیل محتوا، درصدد تجزیه و تحلیل و توصیف مطالب است؛ یعنی عناصر و مطالب مورد نظر را گردآوری و طبقه‌بندی کرده و مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد (همان).

۴. ادبیات تحقیق

۴-۱. مفاهیم

۴-۱-۱. سنجش

سنجش در لغت به معنای وزن کردن، اندازه گرفتن و تعیین کردن ارزش چیزی است (معین، ۱۳۸۲، ج ۲، ص ۱۹۲۹). در اصطلاح عبارت است از توصیف کمی وقایع یا استناد دادن ارقام به وقایع با بهره‌گیری از قواعد معین، به گونه‌ای که این ارقام، نمایانگر ویژگی‌های آن واقعه باشند (لطف‌آبادی، ۱۳۷۵، ص ۳۶؛ آذربایجانی، ۱۳۸۲، ص ۷۵). هرچند تبدیل کیفیات به اعداد، دقیق و صددرصد نیست، ولی اعداد و ارقام تا حدودی بیانگر میزان ویژگی‌های کیفی است.

اصولاً اصطلاح سنجش دینداری در پژوهش‌های میدانی کاربرد دارد. از این‌رو، برای سنجش میزان یک ارزش در فرد یا جامعه و میزان پایداری آن‌ها به آن ارزش، از طریق آزمون‌ها و پرسشنامه‌ها و امتیازدهی مقیاس‌ها به صورت کمی اقدام می‌شود. اما پژوهش حاضر ماهیتاً از این نوع پژوهش‌ها متمایز است؛ زیرا به واقعیت‌های اجتماعی کاری ندارد، بلکه با حقایق و مفاهیم فارغ از بازتاب‌های بیرونی آن‌ها در ارتباط است. بر این اساس، پژوهش حاضر درصدد است ابعاد و شاخصه‌های دینداری را به صورت اولویت‌گذاری شده و با استفاده از ابزار کتابخانه احصاء کند. بنابراین، پژوهش حاضر از نوع

میدانی نیست که با میزان دینداری افراد یا جامعه از طریق آزمون و پرسشنامه، سروکار داشته باشد. در این راستا، با صرف نظر از کاربرد رایج سنجش دینداری در حوزه میدانی که کیفیات و کمیات را با یکدیگر ترکیب می‌کند، از روش پژوهش صرفاً کیفی و شیوه کتابخانه‌ای استفاده شده است.

۴-۱-۲. نظام اولویت

نظام، در لغت به معانی مختلفی از جمله آراستن، نظم دادن، مرتب کردن، روش، قوام، قانده و اسلوب است (دهخدا، ۱۳۷۳، ج ۱۳، ص ۱۹۹۴۹)، اولویت نیز در لغت به معنای تفوق، رجحان، برتری، افضلیت، سبقت و تقدم است (معین، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۳۳۴). با توجه به موضوع بحث و جدید بودن اصطلاح مرکب «نظام اولویت»، مقصود از این اصطلاح در پژوهش حاضر ترسیم قاعده‌مند، مرتب و اولویت‌گذاری شده، از ابعاد و شاخصه‌های دینداری و ارائه آن به صورت الگو است.

۴-۲. مبانی نظری

۴-۲-۱. ساختار دینداری

ساختار دینداری در بردارنده ابعاد و نیز آن دسته از مؤلفه‌های دینداری است که در نوع خود به عنوان شاخص به حساب آمده و درجه اهمیت بالاتری دارند. بر این اساس، سایر مؤلفه‌های دینداری را، با توجه به اینکه به واسطه شاخصه‌های دینداری، جزو مؤلفه‌های آن محسوب می‌شوند، نمی‌توان داخل در ساختار دینداری قلمداد کرد. به عنوان مثال، وضو به عنوان یک مؤلفه دینداری، اگرچه یک عمل واجب است، در ارتباط با نماز، دینی قلمداد می‌شود. بنابراین، داخل در ساختار دینداری نیست. در متون حدیثی، اصطلاح «مؤلفه‌های دینداری» وجود ندارد، ولی مفهوم آن در کلیدواژگان و اوصافی مثل «ملاک‌الدین، اصل‌الدین، قواعدالدین، اساس‌الدین، عمادالدین، رأس‌الدین، نظام‌الدین و جماع‌الدین» مطرح شده است (فتیهی و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۴۹). اوصاف مذکور، ضمن تأکید بر شاخص و اولویت‌دار بودن موصوف خود، به مفهوم «مؤلفه دینداری» نیز توجه دارند.

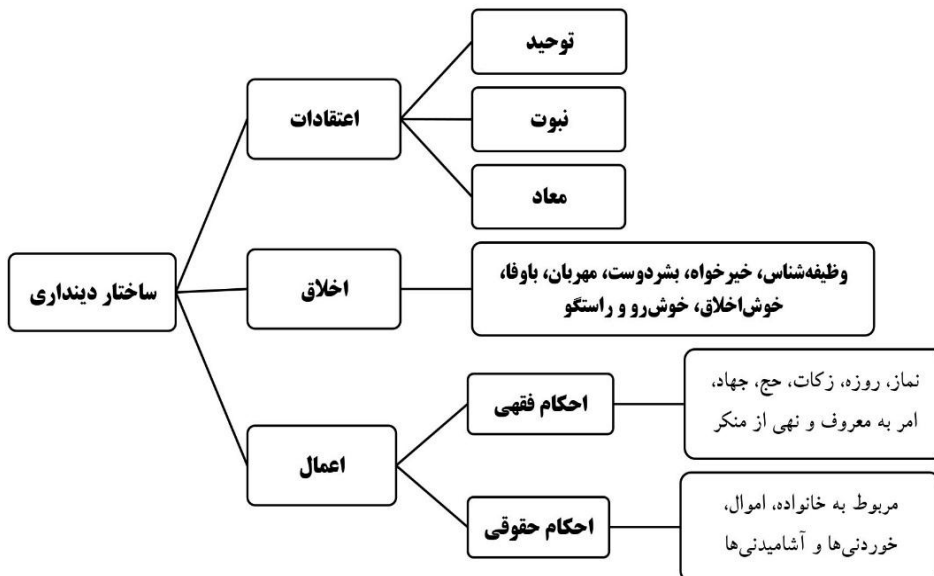
۴-۲-۲. ساختار دینداری از دیدگاه اندیشوران اسلامی

ساختار دینداری ابتدا در ادبیات غرب پدیدار شده است. به عنوان مثال، کلاک و استارک، دینداری را در پنج بعد مطرح کرده‌اند که عبارتند از: اعتقاد و باورهای دینی، اعمال دینی، تجربه دینی، دانش دینی و پیامدها (Glock & Stark, 1965). ویلیام جیمز نیز ابعاد دیگری را برای دینداری در نظر گرفته که عبارتند از: نگرش ویژه به جهان، تأثیر امور ماوراء طبیعت، بُعد عقلی دین، جنبه عاطفی و آرامش‌بخشی دین و جاودانگی و ازلی بودن روح (James, 1984). اندیشمندان اسلامی با اقتباس از ایده اندیشمندان غربی و بومی کردن این مسئله، مؤلفه‌های دیگری را در نظر گرفته‌اند. در ادامه دیدگاه چهار تن از اندیشه‌وران در حوزه مسائل

اجتماعی دین که به مؤلفه‌های دینداری به صورت نظام‌مند و برگرفته از منابع دینی اشاره دارند، مورد بررسی و ارزیابی قرار می‌گیرد.

۴-۲-۱. دیدگاه علامه طباطبایی

ساختار دینداری از دیدگاه علامه طباطبایی در نمودار (۱) آمده است:

نمودار ۱. ساختار دینداری از دیدگاه علامه طباطبایی

علامه طباطبایی در کتاب «آموزش دین اسلام» ساختار دینداری را از سه بعد دینداری، یعنی اعتقادات، اخلاق و اعمال بررسی کرده است. وی در بعد اعتقاد، به پنج شاخصه توحید، نبوت، معاد، امامت و عدل، در بعد اخلاق، به شاخصه‌هایی نظیر وظیفه‌شناسی، خیرخواهی، بشردوستی، مهربانی، وفاداری، خوش خلقی، خوش رویی و راستگویی، رعایت حقوق دیگران، فداکاری و میانه‌روی (همان) و در اعمال، به نماز و روزه، زکات، حج، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر و نیز سایر احکام شرعی^۱ اشاره کرده است (طباطبایی، ۱۳۵۶، ص ۱۰-۱۱، ۲۵۶).

۴-۲-۲. دیدگاه آیت‌الله مصباح یزدی

ترسیمی که آیت‌الله مصباح یزدی از ساختار دینداری در کتاب «معارف قرآن» دارند، براساس نمودار (۲) است.

۱. در اینجا مقصود از احکام همان اعمال است؛ زیرا هر دو مفهوم به مصادیق یکسانی اشاره دارند.

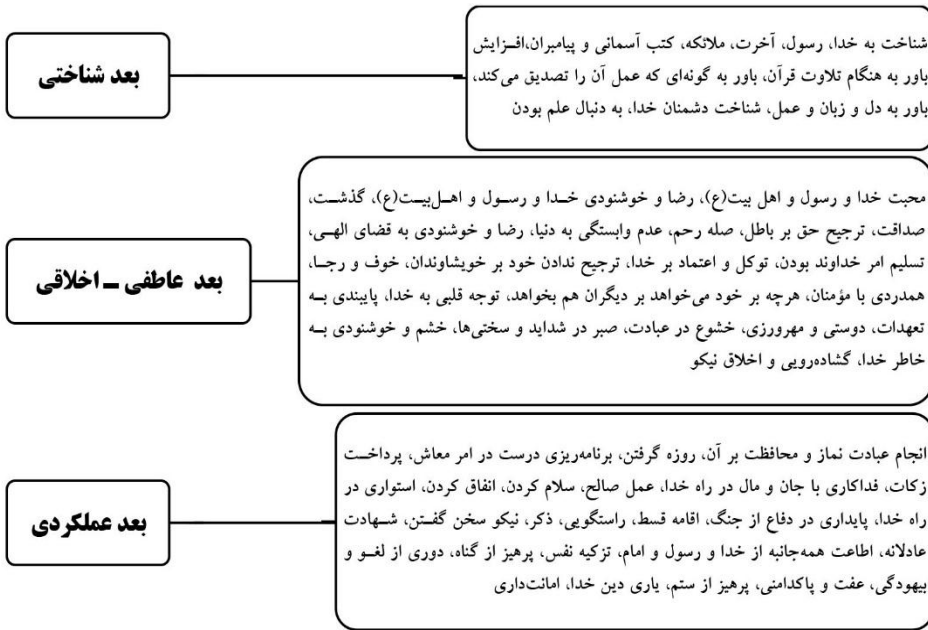
نمودار ۲. ساختار دینداری از دیدگاه آیت‌الله مصباح یزدی

ابعاد دینداری از نظر ایشان عبارتند از: خدانشناسی، جهان‌شناسی، انسان‌شناسی، راه‌شناسی، راهنماشناسی، قرآن‌شناسی، اخلاق‌شناسی، برنامه‌های عبادی، احکام فردی و احکام اجتماعی (مصباح یزدی، ۱۳۶۷، ص ۱۴). همان‌طور که ملاحظه می‌شود، این ۱۰ طبقه به عنوان ابعاد دینداری مطرح هستند و شاخصه‌های آن در ذیل ابعاد ده‌گانه توزیع شده‌اند. شکل مورد اشاره، در بخش خدانشناسی، شاخصه‌های شناخت خدا، توحید، صفات خدا و کلیات افعال الهی، در بخش جهان‌شناسی شناخت آفرینش (جهان، جن، انس، فرشتگان، عرش، کرسی و پدیده‌های جوی و زمینی)، در بخش انسان‌شناسی، شناخت آفرینش انسان، کرامت، اختیار و معاد، در بخش راه‌شناسی، شناخت علم حصولی و حضوری، وحی، الهام و ضرورت نبوت و امامت، در بخش راهنماشناسی، تاریخ انبیا و ائمه علیهم‌السلام و کتب آسمانی، در بخش قرآن‌شناسی، نزول، اسلوب، اعجاز، معارف و پیام قرآن، در بخش اخلاق‌شناسی، خودشناسی، شناخت کمال، خودسازی، ایمان و عمل صالح، در بخش برنامه‌های عبادی، نماز، زکات، حج، جهاد، قربانی، اعتکاف و رعایت حلال و حرام

و در بخش احکام فردی و اجتماعی احکام خوردنی‌ها و پوشیدنی‌ها و روابط اجتماعی اعم از خانوادگی، مدنی، اقتصادی، قضائی و سیاسی را دربرمی‌گیرد (آذربایجانی، ۱۳۸۷، ص ۶۲).

۴-۲-۳. دیدگاه آیت‌الله فقیهی

مؤلفه‌هایی که آیت‌الله فقیهی ارائه کرده است، براساس رویکرد درون‌دینی و برگرفته از قرآن و احادیث و در سه بعد شناختی، عاطفی و عملکردی است (فقیهی و همکاران، ۱۳۸۵، ص ۵۵).

نمودار ۳. ساختار دینداری از دیدگاه آیت‌الله فقیهی

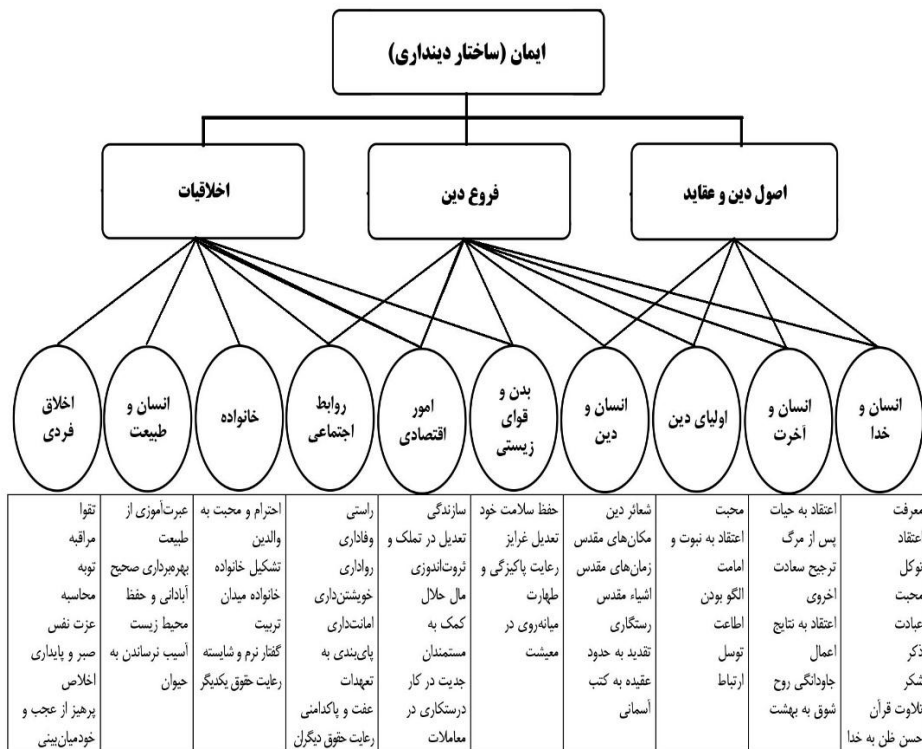
آیت‌الله فقیهی، در بعد شناختی، به معرفت یقینی نسبت به خدا و سایر متعلقات ایمان، در بعد عاطفی، به مؤلفه‌های اساسی در تعامل با خدا، رسول ﷺ و اهل بیت ﷺ، و مؤمنان و در بعد عملکردی، اقامه نماز، پرداخت زکات، انجام حج، انجام اعمال نیک، بخشش، احسان، تقوا و پاکدامنی اشاره دارد.

۴-۲-۴. دیدگاه دکتر آذربایجانی

دکتر آذربایجانی در تبیین ساختار دینداری، ملاک را متون دینی، یعنی قرآن و روایات قرار داده و با تکیه بر کلیدواژگانی مثل ایمان، اسلام، تقوی، دین، هدایت، مجموعه خصوصیتی که از یک فرد مؤمن یا دیندار متوقع است، تدوین کرده و در نهایت یک تقسیم‌بندی از ساختار دینداری در سه بعد اصول دین و عقاید،

فروع دین و اخلاقیات ارائه کرده است. این ساختار، با محوریت جنبه‌های وجودی انسان، در مجموع مشتمل بر ۷۰ مؤلفه است (آذربایجانی و موسوی، ۱۳۸۷، ص ۶۲؛ آذربایجانی، ۱۳۸۷، ص ۶۵):

نمودار ۴. ساختار دینداری از دیدگاه دکتر آذربایجانی

در طبقه‌بندی پیشین، نیازهای انسان بر پایه ایمان که جهت‌گیری کلی زندگی را مشخص می‌کند، در ابعادی همچون انسان و خدا، انسان و آخرت، اولیای دین، انسان و دین، بدن و قوای زیستی، امور اقتصادی، روابط اجتماعی، خانواده، انسان و طبیعت، و اخلاق فردی تبلور می‌یابد (همان).

۴-۲-۳. تحلیل دیدگاه‌ها

هر یک از دیدگاه‌های مطرح، یک‌سری مزایا و محدودیت‌هایی دارند. تقسیم‌بندی علامه طباطبایی گرچه مهم‌ترین مؤلفه‌های دینداری را شامل می‌شود، ولی در آن به مهم‌ترین مؤلفه حوزه اجتماعی، یعنی ولایت، اشاره نشده است. اشکال دیگری که به دیدگاه ایشان - با توجه به تعریف ساختار دینداری در سطور قبلی - وارد است آنکه، ساختار مدنظر، بعضاً دربردارنده مؤلفه‌های شاخص نیست؛ زیرا در این ساختار، مسائلی مثل احکام خانواده مطرح شده که به دلیل قابل بازگشت بودن به مؤلفه‌های شاخص، مثل مواسات و خیرخواهی

نمی‌توان آنها را جزو شاخصه‌های دینداری قلمداد کرد. در تقسیم‌بندی آیت‌الله مصباح، یک رابطه طولی بین ابعاد وجود دارد؛ یعنی خداشناسی مقدم بر جهان‌شناسی، جهان‌شناسی مقدم بر انسان‌شناسی، انسان‌شناسی مقدم بر راه‌شناسی، راه‌شناسی مقدم بر راهنماشناسی، راهنماشناسی مقدم بر قرآن‌شناسی، و قرآن‌شناسی مقدم بر سایر اقسام است. با این حال، این تقسیم‌بندی براساس ابعاد اصلی معروف، یعنی اعتقاد، اخلاق و احکام صورت نگرفته است. با صرف نظر از نوع تقسیم‌بندی ایشان از ابعاد دینداری که از جهتی مزیت و از جهت دیگر موجب پراکندگی شاخصه‌های دینداری در ذیل ابعاد ده‌گانه شده است، این تقسیم‌بندی، به شاخصه‌های مهمی اشاره دارد، ولو اینکه برخی عناصر آن را نمی‌توان به عنوان مؤلفه‌های دینداری محسوب کرد. مثلاً ایمان و عمل صالح فراتر از مؤلفه‌های دینداری و در حوزه ابعاد قابل طرح هستند. همچنین، برخی عناصر موجود در این ساختار، از مبادی (مثل علم حصولی و حضوری) و اهداف (مثل کمال انسان) محسوب می‌شوند، در حالیکه بحث این نوشتار، ابعاد و مؤلفه‌های دینداری است.

تقسیم‌بندی آیت‌الله فقیهی، با اینکه مؤلفه‌های بیشتری را شامل می‌شود، ولی برخی از این مؤلفه‌ها چنانکه در تقسیم قبلی هم ذکر شد، به دلیل اینکه خیلی کلی هستند، به ابعاد دیگری از دینداری اشاره دارند، نه مؤلفه‌های آن، مثل عمل صالح. همچنین بیشتر مؤلفه‌های ذکر شده در این تقسیم، نه به عنوان مؤلفه‌های شاخص، بلکه به عنوان مؤلفه‌های قابل بازگشت به مؤلفه‌های شاخص هستند، مثل همدردی با مؤمنان و یا فداکاری با جان و مال که به ترتیب به مواسات و جهاد بازگشت دارند. بر این اساس، در این تقسیم، برخی مؤلفه‌ها به صورت موازی با مؤلفه‌های شاخص مطرح شده‌اند. تقسیم‌بندی دکتر آذربایجانی اگرچه بیشتر مؤلفه‌های دینی را شامل می‌شود و از این نظر جامعیت خوبی دارد، با این حال، در این تقسیم، تکرار به صورت عام و خاص و نیز تداخل بین مؤلفه‌ها و عدم تعیین دقیق جایگاه هر یک از آنها در مقایسه با سه مؤلفه اصلی معروف وجود دارد.

۴-۲-۴. جمع دیدگاه‌ها

با توجه به کثرت مؤلفه‌های دینداری در ابعاد اعتقاد، اخلاق و احکام، در این بخش، با استفاده از مؤلفه‌هایی که اندیشه‌وران در ساختار دینداری مشخص کرده‌اند، مؤلفه‌هایی که بیشتر مورد تأکید آنها قرار گرفته است، انتخاب و در قالب جدول شماره (۱) ارائه می‌گردد. در این میان، برخی اندیشه‌وران به برخی مؤلفه‌ها به صورت جزئی تأکید دارند و برخی دیگر به صورت کلی که در جدول مذکور مؤلفه کلی آورده شده است. به عنوان مثال، از میان اعتدال و عدل به دلیل اعمیت عدل، مؤلفه دوم مدنظر قرار گرفته است.

گاهی نیز برخی واژگان قریب به هم به نظر می‌رسند، مثل امید و توکل که در جدول مد نظر، دومی انتخاب شده است. اخلاص و صدق هم از همین نوع هستند. به نظر می‌رسد که حیاء و عفت نیز از این نوع باشند. در دو مورد اخیر، صدق و حیاء انتخاب شده‌اند.

طبق جدول شماره (۱)، در مواقعی نیز مصادیق و یا مراتب گوناگون مطرح شده، تحت یک مؤلفه کلی ادغام شده است. در این رابطه، به طور خاص می‌توان از مؤلفه «ولایت» نام برد که از نگاه اندیشه‌وران گاهی در قالب ولایت خدا، رسول و ائمه^{علیهم‌السلام}، گاهی در شکل یاری و نصرت دین و گاهی نیز در قالب نوع دوستی و نیز صله رحم که هر یک مراتبی از ولایت هستند، آورده شده است. به نظر می‌رسد که مؤلفه محبت هم به همین صورت باشد.

جدول ۱. مؤلفه‌های دینداری

ردیف	اعتقاد	اخلاق	احکام	
			اجتماعی	فردی
۱	خدا	تسلیم	کمک به نیازمندان	سلامت
۲	فرشتگان	تقوی	جهاد	معیشت
۳	کتاب آسمانی	رضا	امر به معروف	طهارت
۴	معاد	توکل	ولایت	حج
۵	نبوت	عدل	وفای به عهد	
۶	امامت	صدق	امانت‌داری	
۷		صبر		
۸		محبت		
۹		اخلاص		

در جدول شماره (۱)، به دلیل گزیده‌گویی، از بیان مؤلفه‌های منهیّ عنه (نهی شده) صرف نظر شده است؛ اگرچه از نظر دینی، ترک شاخصه‌های منفی - به طور مثال، شرک از بعد اعتقادی، یأس از جنبه اخلاقی و ترک تّولی طاعت از جنبه احکامی - در بیشتر مواقع، بر شاخصه‌های مثبت اولویت دارند.

۵. یافته‌های تحقیق

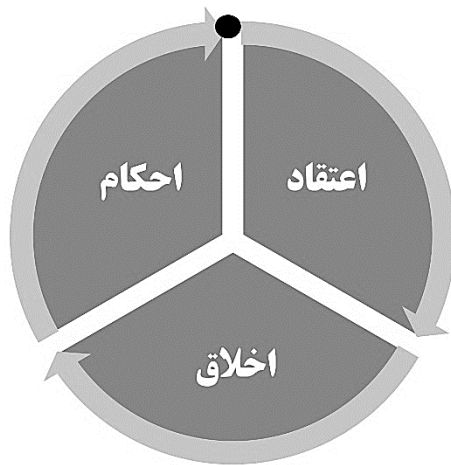
۵-۱. نظام اولویت در دینداری

در نظام دینداری بر پایه اولویت، به دو نوع اولویت‌های اصلی و فرعی توجه شده است.

۵-۱-۱. اولویت ابعاد دینداری

سه قلمرو اندیشه، اخلاق و عمل در حوزه انسان‌شناختی، بستری برای ظهور تعالیم مختلف دینی بوده و دین متناظر با این سه قلمرو، به اعتقادات، اخلاق و احکام تقسیم شده است (طباطبایی، ۱۳۸۶، ص ۴۱).

همه جوانب نیازهای انسان، اعم از دنیوی و اخروی، جسمی و روحی، عقلی و فکری، فردی و اجتماعی در ذیل همین سه بعد معنا پیدا می‌کند: بعد عقاید، یعنی چیزهایی که وظیفه هر فرد کوشش درباره تحصیل عقیده درباره آنهاست. بعد اخلاق، یعنی خصلت‌هایی که وظیفه یک فرد مسلمان آراستن خود به آنهاست. بعد احکام، یعنی دستوراتی که مربوط به فعالیت‌های خارجی و عینی انسان، اعم از فعالیت‌های معاشی و معادی، دنیوی و اخروی، فردی و اجتماعی (مطهری، ۱۳۷۴، ج ۲، ص ۶۳-۶۵) است. بر این اساس، قرآن در تبیین شالوده برنامه زندگی انسان، اساس برنامه خود را خداشناسی قرار داده و سایر اصول اعتقادی مثل نبوت و معاد را بر همان اصل استوار ساخته و سرانجام قوانین عملی (اخلاق و احکام) را که خود عاملی برای تقویت اعتقادات حقه می‌باشند، تأسیس کرده است (طباطبایی، ۱۳۵۳، ص ۱۲). رابطه سه بعد کلی در شکل شماره (۱) آمده است.

شکل ۱. اولویت ابعاد دینداری

در شکل شماره (۱)، اصل و فرع بودن سه بعد اعتقاد، اخلاق و احکام بر یکدیگر مشخص شده است؛ به طوری که به ترتیب اولویت از نقطه علامت‌گذاری شده شروع و در جهت معین شده (خلاف عقربه‌های ساعت) حرکت و دوباره پس از طی یک مرحله به نقطه اول می‌رسد. البته، بعد از طی هر مرحله از نمودار، نوبت به مراتب دیگر می‌رسد و بر این اساس، اخلاق و احکام هم می‌توانند در اعتقاد تأثیرگذار باشند؛ اما نه در همان مرحله، بلکه در مراحل بعدی.

۱-۱-۵. اولویت اعتقاد بر اخلاق

اعتقاد بر اخلاق اثر می‌گذارد و اخلاق نیز به نوبه خود بر اعتقاد اثرگذار است. رویکرد معنوی به اعتقاد، اخلاق و رفتار معنوی را شکل می‌دهد، و بالعکس، برای اعتقاد محکم و استوار، باید فضای مساعد اخلاقی

و عملی فراهم شود. بدین ترتیب، اخلاق و رفتار معنوی، اعتقادی همسو با خود را تحقق می‌بخشند (خسروپناه، ۱۳۸۳، ص ۳۱). در مورد ریشه پابندی به مسایل اخلاقی، علما و فلاسفه اخلاق اسلامی، نظریه «پشتوانه الهی» را مطرح کرده‌اند که در برابر نظریه «اخلاق بسندگی»^۱ و در مقایسه با نظریه‌های «پشتوانه عقلی»^۲ و «کرامت نفس»^۳ قرار دارد. براساس نظریه اول، مفهوم خدا، پشتوانه و اعتباربخش به همه مفاهیم دینی است. طبق این نظریه، اگر ایمان نباشد، مفاهیمی مثل عدالت، صلح، تقوا، راستی، و امانت تبلور نمی‌یابند (مطهری، ۱۳۷۵، ص ۲۸۶). قرآن ایمان را به درخت پر بار و پاکیزه‌ای تشبیه می‌کند که ریشه‌های بسیار محکم آن در اعماق جان انسان فرو رفته و شاخ و برگش به آسمان کشیده شده و همواره پر از میوه‌های شاداب است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۸۱). چنانکه در سوره ابراهیم می‌فرماید: «أَلَمْ تَرَ كَيْفَ صَرَبَ اللَّهُ مَثَلًا كَلِمَةً طَيِّبَةً كَشَجَرَةٍ طَيِّبَةٍ أَصْلُهَا ثَابِتٌ وَفَرْعُهَا فِي السَّمَاءِ تُؤْتِي أَكْلَهَا كُلَّ حِينٍ بِإِذْنِ رَبِّهَا وَيَضْرِبُ اللَّهُ الْأَمْثَالَ لِلنَّاسِ لَعَلَّهُمْ يَتَذَكَّرُونَ» (ابراهیم، ۲۴-۲۵)، «آیا ندیدی خدا چگونه مثل زده سخنی پاک که مانند درختی پاک است که ریشه‌اش استوار و شاخه‌اش در آسمان است. میوه‌اش را هر دم به إذن پروردگارش می‌دهد و خدا مثل‌ها را برای مردم می‌زند، شاید که آنان پند گیرند.

عرضه اعتقادات بر اهل بیت^{علیهم‌السلام} نیز بیانگر اولویت اعتقادات بر اخلاق و احکام است که در روایات زیادی از اهل بیت^{علیهم‌السلام} وارد شده که اصحاب ائمه^{علیهم‌السلام} اعتقادات خود را عرضه می‌کردند تا از صحت و سقم آنها یقین پیدا کنند. بدین ترتیب، عقیده انسان، ضامن اجرای ارزش‌های اخلاقی بوده و انسان در برابر انگیزه‌های نیزومند مادی، لازم است از یک انگیزه درونی نیرومند، یعنی ایمان نیز برخوردار باشد تا ارزش‌های اخلاقی را تبلور بخشد (سبحانی ۱۳۷۸، ص ۱۷). به عبارت دیگر، اعتقاد به خدا و معاد باعث می‌شود ارزش‌های اخلاقی در جامعه الزام‌آور و حکم‌فرما گردد (خسروپناه، ۱۳۸۳، ص ۳۴). بر این اساس می‌توان نتیجه گرفت که مؤلفه‌های اعتقادی بر مؤلفه‌های اخلاق مقدم و اولویت دارند.

۱. کانت، از جمله کسانی است که معتقد است اخلاق پایه و اساس دین می‌باشد. در واقع وی به جای آنکه اخلاق را ناشی از وجود خداوند بداند، وجود خدا را از نظام اخلاق استنتاج نموده است (تمیمی، ۱۳۸۳، ص ۱۴۹). در پاسخ به این نظریه باید گفت که، اولاً، قراین و شواهد کافی در دست نیست که بتواند مجموعه ابعاد و زوایای دین را منحصر به یک قلمرو خاصی مانند اخلاق کند؛ ثانیاً، دین، به عین، مجموعه‌ای از گزاره‌های معرفتی (عقاید)، احوال و صفاتی که در خود بوجود آورد (اخلاق) و مناسکی که باید بدانها عمل کرد (احکام)، است (آذربایجانی و موسوی، ۱۳۸۷، ص ۹۶).

۲. براساس این نظریه، ادراک مسائل اخلاقی منوط به ادراک عقل از خوب و بد است و همین ادراک عقلی ما را به دنبال فضایل اخلاقی می‌فرستد و از رذائل اخلاقی بازمی‌دارد. مثلاً، عقل درک می‌کند که شجاعت، فضیلت؛ بزدلی رذیلت؛ امانت و صداقت، کمال؛ و خیانت و دروغ‌گویی، نقصان است (مکارم شیرازی، ۱۳۸۱، ج ۱، ص ۸۱).

۳. طبق این نظریه، اصول اخلاقی بر کرامت و بزرگواری روح انسان استوار است. به این معنا که همه فضایل اخلاقی عناصری هستند که عمل به آنها موجب بزرگواری روح انسان است و همه رذائل موجب پستی روح انسان می‌شود (مطهری، ۱۳۷۵، ص ۱۴۶-۱۶۴).

۵-۱-۱-۲. اولویت اخلاق بر احکام

بحث در رابطه بین اخلاق و احکام (مناسک) این است که آیا اخلاق «اصل» است و احکام «فرع» یا برعکس؟ به عنوان مثال، آیا علت تشریح نماز نیل به فضیلت اخلاقی خشوع است، یا خشوع علت برای اینکه نماز بخوانیم؟ اگرچه تأثیر هر یک بر آن دیگری به نحو چرخشی و دورانی که در شکل شماره (۱) آمده، مورد بحث نیست. اخلاق در صفات بحث می‌کند و فقه در افعال؛ اخلاق درون‌نگر است و فقه بیرون‌نگر (سبحانی، ۱۳۹۱، ص ۹-۱۰). با تأمل در آموزه‌های دینی مشخص می‌شود که مسائل اخلاقی در مقایسه با مسائل احکام، صرفاً رابطه تعاملی ندارند، بلکه مسائل اخلاقی بالادستانه، در مواردی مناط احکام قرار می‌گیرند. از این رو، گاهی مسائل اخلاقی باعث می‌شود ظهور و اطلاقی برای دلیل حکم فقهی منعقد نگردد. به عنوان مثال، در زمان پیامبر اسلام ﷺ مردی از انصار قصد داشت به سفر برود. او همسرش را متعهد کرد از خانه بیرون نرود تا زمانی که او از سفر برگردد. مرد در سفر بود که پدر آن زن بیمار شد. زن پیغام داد که پدرم بیمار شده. آیا دستور می‌دهید از خانه بیرون بروم و از پدرم عیادت کنم؟ حضرت در پاسخ فرمود: در خانه بمان و از شوهرت اطاعت کن. مدتی گذشت و پدر آن زن از شدت بیماری درگذشت. زن دوباره برای پیامبر ﷺ پیغام فرستاد: پدرم در زمان سفر شوهرم از دنیا رفته. اجازه دارم در تشییع جنازه او حاضر شوم؟ حضرت باز در پاسخ فرمود: در خانه بمان و عهد همسرت را نشکن (حرّعاملی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۰، ص ۱۷۵).

برخی از فقها از این حدیث استفاده کرده‌اند که مرد به طور مطلق می‌تواند نسبت به خروج زن از منزل ممانعت داشته باشد؛ هرچند که خروج وی با حقوق مرد منافات نداشته باشد (نجفی، ۱۳۶۷، ج ۳۱، ص ۱۸۴)؛ ولی به طور قطع، امثال این روایت، شمولیتی نسبت به مواردی که با اخلاق اسلامی سازگار نیست، ندارد (ضیائی فر، ۱۳۸۹، ص ۱۷۵)؛ چنانکه حتی شمولیتی نسبت به برخی احکام اولویت‌دار دیگر مثل خرید مایحتاج خانه ندارد. بنابراین، به بهانه آن نمی‌توان آزادی زن را به طور مطلق محدود کرد. مثال دیگر اینکه، از نظر فقهی آمیزش جنسی با همسر قبل از بلوغ، جایز نیست. در رابطه با سایر استمتاعات، برخی فقها با تمسک به اطلاق ادله، به جواز استمتاع حکم کرده‌اند (خویی، ۱۴۰۹ق، ج ۱، ص ۱۵۵)؛ ولی طبق نظر برخی از فقها استمتاع مطلق در موارد نامتعارف (و غیر اخلاقی) صحیح نیست (خمینی، ۱۳۸۵، ج ۲، ص ۳۴۲). بنابراین، در چنین مواردی، دلیل فقهی، از حکم مطلق به حکم مقید منصرف است.

۵-۱-۲. اولویت شاخصه‌های دینداری

با توجه به ابعاد سه گانه دینداری و تقدم برخی از آنها بر دیگری، در اولویت‌گذاری هر یک از مؤلفه‌های شاخص دینداری _ که در ادامه مورد بحث قرار می‌گیرد- لازم است، همه مؤلفه‌های ناظر به حوزه اعتقاد، بر همه مؤلفه‌های حوزه اخلاق و نیز همه مؤلفه‌های حوزه احکام مقدم گردند؛ همان‌طور که همه مؤلفه‌های اخلاقی بر همه مؤلفه‌های احکامی مقدم هستند. بنابراین، اگر در منابع دینی، برای اولویت‌گذاری

مؤلفه‌های فرعی، معیارهایی با تعبیر مشترک بیان شده است، نباید آن معیار را مطلق فرض کرد، بلکه اول باید دید آن مؤلفه مربوط به کدام بعد از ابعاد سه گانه است و آنگاه آن را در ستون مؤلفه‌های هم‌ردیف خود گنجانند، تا اولویت اعتقاد بر اخلاق و اخلاق بر احکام لحاظ گردد. همچنین با کمک گرفتن از برخی معیارهای کلی در خصوص دینداری، به طور نسبی جایگاه هر یک از شاخصه‌های دینداری را به صورت ردیفی معین کرد. در شکل شماره (۲) این شاخصه‌ها آمده‌اند.

جدول ۲. اولویت شاخصه‌های دینداری

رتبه	معیار	اولویت‌ها	حدیث	مستند
رتبه اول	اصل الدین و دعامته	اقرار به دین (توحید)	ان اصل الدین و دعامته قول لا اله الا الله	(مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۳، ص ۲۴۷)
		تسلیم (اطاعت) و خشنودی خدا	الدین شجره أصلها التسليم و الرضا	(همان، ج ۱، ص ۳۳۹)
		امانت داری	اصل الدین أداء الامانه	(همان، ج ۲، ص ۴۲)
		وفای به عهد	اصل الدین ... الوفاء بالمعهد	(همان، ج ۲، ص ۴۲)
		یقین	ان الدین لشجره اصلها اليقين بالله	(همان، ج ۱، ص ۵۴۱)
	زهد (قناعت)	زهد (قناعت)	اصل الدین، القناعه	(ابن ابی فراس، بی تا، ج ۱، ص ۱۸۶)
			الزهد اصل الدین	(مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱، ص ۱۳۱)
	اساس الدین و بنیانه	نماز	اصل الامور فی الدین أن یتمتع علی الصلوات	(همان، ج ۷۸، ص ۷)
		توحید	إن أساس الدین التوحید	(همان، ج ۴، ص ۲۶۴)
		محبت اهل بیت <small>علیهم السلام</small>	اساس الاسلام حینا اهل البیت <small>علیهم السلام</small>	(همان، ج ۲۷، ص ۸۲)
رأس الدین	عدل	إن أساس الدین ... العدل	(همان، ج ۴، ص ۲۶۴)	
	احسان	رأس الدین اكتساب الحسنات	(همان، ج ۴، ص ۵۳)	
	صبر	الصبر رأس الايمان	(همان، ج ۷۰، ص ۱۸۳)	
	نماز	اکثر همک الصلاه فانها رأس الاسلام بعد الاقرار بالدین	(همان، ج ۷۷، ص ۱۲۷)	
	صدق	الصدق رأس الدین	(همان، ج ۱، ص ۱۳۲)	
	ولایت	أن الولاية رأس الاسلام	(همان، ج ۲۵، ص ۱۷۰)	

رتبه	معیار	اولویت‌ها	حدیث	مستند
رتبه دوم	قواعد الدین	اخلاص	ست من قواعد الدین: اخلاص ...	(همان، ج ۴، ص ۱۵۰)
		یقین	ست من قواعد الدین: ... یقین ...	بحار الانوار، ج ۴ ص ۱۵۰
		خیرخواهی	ست من قواعد الدین ... نصح المسلمین ...	(همان، ج ۴، ص ۱۵۰)
		نماز	ست من قواعد الدین ... اقامه الصلاه ...	(همان، ج ۴، ص ۱۵۰)
		زکات	ست من قواعد الدین ... ایتاء الزکاه ...	(همان، ج ۴، ص ۱۵۰)
		حج	ست من قواعد الدین ... حج البيت...	(همان، ج ۴، ص ۱۵۰)
		زهد	ست من قواعد الدین ... الزهد فی الدنيا	(همان، ج ۴، ص ۱۵۰)
رتبه دوم	عمودالدین	نماز	ان عمود الدین الصلاه	(سبزواری، ۱۴۱۳ق، ص ۱۸۵)
		جهاد	الجهاد عمودالدین	(مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱ ص ۴۹)
رتبه دوم	بناء الإسلام	نماز	بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ عَلَى الصَّلَاةِ ...	(کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۱۸)
		زکات	بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ عَلَى ... الزَّكَاةِ ...	(همان، ج ۲، ص ۱۸)
		صوم	بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ عَلَى ... الصَّوْمِ ...	(همان، ج ۲، ص ۱۸)
		حج	بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ عَلَى ... الْحَجِّ ...	(همان، ج ۲، ص ۱۸)
		ولایت	بُنِيَ الْإِسْلَامُ عَلَى خَمْسٍ عَلَى ... الْوَلَايَةِ ...	(همان، ج ۲، ص ۱۸)

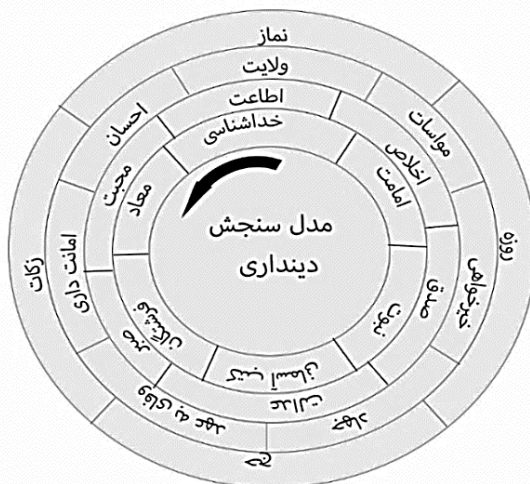
در جدول شماره (۲)، شش ملاک برای تعیین مؤلفه‌های شاخص دینداری براساس روایات آمده است. با توجه به اینکه تعیین اولویت هر یک از این شش ملاک، کار آسانی به نظر نمی‌رسد و از سوی دیگر، در خود روایات گاهی یک ملاک با دو تعبیر به‌کار رفته است، به نظر می‌رسد که بتوان با توجه به نزدیکی برخی ملاک‌ها به یکدیگر، با الگو گرفتن از روش روایات، آنها را در دو دسته کلی طبقه‌بندی کرد. بر این اساس، ملاک‌های اصل‌الدین و دعائمه، اساس‌الدین و بنیانه، و رأس‌الدین را به دلیل همسویی وازگان آنها، در یک طبقه و ملاک‌های قواعد‌الدین، عمود‌الدین و بناء الإسلام نیز به دلیل شباهتشان در طبقه بعدی قرار گرفتند. طبق جدول شماره (۲)، به دلیل اشتغال مؤلفه‌های طبقه اول به طور غالب^۱ بر اعتقادات و احکام اخلاقی، آن طبقه در رتبه اول، و اشتغال مؤلفه‌های طبقه دوم به طور غالب بر احکام عملی، طبقه آن را در رتبه دوم قرار داد.

۱. با آنکه تحت طبقه اول، گاهی برخی احکام مثل نماز نیز به عنوان مؤلفه طبقه‌بندی شده است، ولو با توجه به کثرت مؤلفه‌های اعتقادی و اخلاقی در این گروه، به نظر می‌رسد این قبیل موارد، طرد اللباب بیان شده‌اند. به عنوان مثال، اگر از نماز به عنوان اصل‌الدین یاد شده است، مقصود از آن اصل‌دین در مسائل فرعی و احکام عملی است، نه همه مسائل دینی.

۵-۲. مدل سنجش دینداری

همان‌طور که ملاحظه شد، اولویت‌گذاری مؤلفه‌های دینداری، با توجه به کثرت مؤلفه‌ها و اکتفاء منابع دینی به بیان معیارهای کلی در گزینش این مؤلفه‌ها، به گونه‌ای که می‌توان ذیل آن مؤلفه‌های گوناگونی را جای داد و بر این منوال، حتی برخی مؤلفه‌ها در معیارهای مختلف قابل تکرار بوده، با دشواری همراه است، ولی با این حال، با استفاده از اولویت هر یک از ابعاد که قبلاً بحث شد (شکل شماره ۱) و ملاک‌هایی که به صورت رتبه‌بندی ارائه گردید (جدول شماره ۲)، و نیز بهره‌گیری از برخی قواعد دیگر مثل تقدم حق الناس بر حق الله که در منابع دینی مورد تأکید است، می‌توان تا حدودی این اولویت‌گذاری را ترتیب داد. بدین ترتیب، با توجه به ملاک‌های یاد شده، می‌توان مدل نهایی سنجش دینداری را به صورت شکل شماره (۲) نشان داد.

شکل ۲. مدل سنجش دینداری

در اولویت‌گذاری بالا، از مؤلفه‌های ناظر به مراتب سیر و سلوک که از اسلام به سمت ایمان، از ایمان به طرف تقوا، از تقوا به سوی یقین ارتقاء می‌یابد و خود یقین مراتبی دارد که یکی از بالاترین مراتب آن، توکل، تسلیم و خشنودی خداوند است^۱، صرف‌نظر شده و صرفاً به مؤلفه‌های دینداری در سطح کف آن توجه شده

۱. از امام رضا^ع درباره مراتب «ایمان و اسلام» پرسیدم، فرمود: «إِنَّمَا هُوَ الْإِسْلَامُ وَالْإِيمَانُ فَوْقَهُ بَدْرَجَةٌ وَالتَّقْوَى فَوْقَ الْإِيمَانِ بِدْرَجَةٍ وَالْيَقِينُ فَوْقَ التَّقْوَى بِدْرَجَةٍ وَلَمْ يَفْسَمْ بَيْنَ النَّاسِ شَيْءٌ أَقْلُ مِنَ الْيَقِينِ» (کلینی، ۱۳۶۵، ج ۲، ص ۵۲)، «ایمان همان اسلام است، با این تفاوت که یک درجه از اسلام برتر است؛ چنانکه تقوی یک درجه از ایمان برتر است و یقین یک درجه از تقوی برتر است». یقین به مقیاس خیلی کمتری بین مردم تقسیم شده است. راوی می‌گوید، به امام^ع گفتم: «فَأَيُّ شَيْءٍ الْيَقِينُ قَالَ التَّوَكُّلُ عَلَى اللَّهِ وَ»

است. در شکل شماره (۲)، ابعاد دینداری یعنی اعتقاد، اخلاق و احکام از مرکزی‌ترین دایره به سمت دایره‌های بیرونی گسترش پیدا کرده است. بر این اساس، هر یک از پوسته‌های داخلی به صورت کلی بر پوسته‌های بیرونی تقدّم دارند. البته در این شکل، بخش احکام، خود به دو بخش اجتماعی و عبادی تقسیم شده است، و اولی بر دومی، براساس ملاک اولویت حق الناس بر حق الله اولویت داده است. همچنین در اینجا احکام فردی به عنوان بخشی از احکام مورد اشاره قرار نگرفته است. غالباً این قبیل احکام در ابواب فقهی مربوط به طهارت و صید و ذباحه بحث می‌شود که با توجه به عدم اشاره به این امور به عنوان شاخصه‌های دینداری در منابع دینی و اینکه این احکام در فقه بیشتر در ارتباط با احکام اولویت‌دار مطرح می‌شوند، و نه به صورت مستقل، از بیان آنها به عنوان مؤلفه‌های شاخص خودداری شده است.

در شکل شماره (۲)، مهم‌ترین مؤلفه‌های دینداری در ابعاد فوق، از بالاترین نقطه آن به سمت مخالف عقربه‌های ساعت در حال چرخش است. به عنوان مثال، در مقایسه بین دو لایه بیرونی (لایه سوم و چهارم) دایره، مؤلفه‌هایی مانند امانت‌داری و وفای به عهد از لایه سوم، ملاک بیشتری برای اولویت نسبت به نماز در لایه چهارم دارند. چنانکه در روایت آمده است: «به نماز خواندن و روزه گرفتن آنها فریب نخورید، زیرا بسا که مرد اُنس گیرد به نماز و روزه تا آنجا که اگر آن را وانهد، به هراس افتد، ولی آنها را بیازماید به راستگویی و امانت‌داری» (حرّاعلمی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۹، ص ۶۷). به همین نحو ولایت بر نماز، روزه، حج و زکات برتری داده شده است؛ چنانکه امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «اسلام بر پنج چیز بنا شده است، نماز، زکات، حج، روزه و ولایت. زراره (راوی) به امام علیه السلام گفت: کدام یک از آنها برتر است؟ پس امام فرمود: «ولایت برترین است؛ زیرا کلید همه آنها بوده و این شخص ولیّ است که افراد را به آنها راهنمایی می‌کند» (برقی، ۱۳۷۱ق، ج ۱، ص ۲۸۶). در ادامه روایت آمده است که بعد از ولایت، نماز، بعد از نماز، زکات و بعد از زکات حج و بعد از همه، روزه به ترتیب اولویت افضلیت دارند. این روایت از جهت تصریح به اولویت پنج مؤلفه فوق، از روایات کمیاب به‌شمار می‌رود. در همین روایت زکات با آنکه به نظر می‌رسد به دلیل حق الناس بودن، در ردیف احکام اجتماعی باشد و مقدّم بر همه عبادات باشد، ولی به دلیل اهمیت خاص نماز، موخر از آن بیان شده است. بنابراین، در مدل نهایی هم به این امر مستثنی توجه شده است. همچنین در این مدل، اولویت مؤلفه‌های اعتقادی خداشناسی، معاد، فرشتگان، کتب آسمانی، نبوت، به همین ترتیبی که بیان شد، از برخی آیات قرآن برداشت شده است «کسانی که به خدا و روز رستاخیز و فرشتگان و کتاب آسمانی و پیامبران ایمان آورده‌اند» (آل عمران، ۱۷۸).

التَّسْلِيمُ لِلَّهِ وَ الرَّضَا بِقَضَاءِ اللَّهِ وَ التَّقْوِيصُ إِلَى اللَّهِ» (همان)، «یقین با چه چیزی تحقق می‌یابد؟ فرمود: با توکل بر خدا، تسلیم برای خدا، رضا به قضای الهی و تمویض امور به خدا».

۶. نتیجه گیری

در این پژوهش، ابتدا مؤلفه‌های دینداری، اعم از اصلی و فرعی، از دیدگاه متفکران اسلامی استخراج و سپس با الهام از متون دینی، اولویت هر یک از آن‌ها مشخص گردید. طبق بررسی انجام شده، ساختار دینداری متشکل از ابعاد و شاخصه‌های آن است که اولویت آن‌ها به این ترتیب می‌باشد. ابعاد سه گانه دینداری، اعتقاد، اخلاق و احکام، به ترتیب بر یکدیگر اولویت دارند. احکام خود بر سه بخش است: اجتماعی، عبادی و فردی که به ترتیب بر یکدیگر اولویت دارند. در اولویت‌گذاری شاخصه‌های دینداری نیز، اولین قاعده، تفکیک هر یک از آن‌ها بر پایه سه مؤلفه اصلی است. بر این اساس، اگر گاهی در منابع دینی برخی شاخصه‌ها، به‌رغم تفاوت جایگاه هر یک، به صورت یکسان اولویت‌گذاری شده بودند، بسته به اینکه آن شاخصه، مربوط به اعتقاد، اخلاق یا احکام باشد، جایگاه آن مشخص گردید. اما در مرحله بعدی، مؤلفه‌های شاخص در ذیل سه مؤلفه اصلی نیز با برخی ملاک‌های کلی و جزئی که در منابع دینی بیان شده‌اند، اولویت‌گذاری شدند. در مجموع، در ذیل مؤلفه اعتقاد، به ترتیب اولویت خداشناسی، معاد، ملائکه، کتب آسمانی، نبوت و امامت قرار دارد. در ستون مؤلفه اخلاق نیز، به ترتیب، مؤلفه‌های اطاعت، محبت، صبر، عدالت، صدق و اخلاص قرار می‌گیرد. همچنین در ستون احکام از جنبه اجتماعی، مؤلفه‌های ولایت، احسان، امانت‌داری، وفای به عهد، جهاد، خیرخواهی و مواسات قرار دارد و در نهایت در ستون احکام از جنبه عبادی، نماز، زکات، حج و روزه قرار می‌گیرد.

منابع

- قرآن کریم.
- آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۷). مقیاس سنجش دینداری. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- آذربایجانی، مسعود؛ موسوی، مهدی (۱۳۸۷). درآمدی بر روانشناسی دین. تهران: انتشارات سمت.
- آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۲). تهیه و ساخت آزمون جهت گیری مذهبی با تکیه بر اسلام. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- آذربایجانی، مسعود (۱۳۹۱). سنجش مفاهیم اخلاقی. اخلاق و حیانی، شماره ۲.
- ابن ابی فراس، ورام (بی تا)، مجموعه ورام. قم: مکتبه فقیه.
- برقی، احمد بن محمد بن خالد (۱۳۷۱ق). المحاسن. قم: دارالکتب الإسلامیه، ج ۱.
- تمیمی، رقیه (۱۳۸۳). دین، دینداری و خدا از دیدگاه کانت. سروش اندیشه، شماره ۱۲، ص ۱۴۹-۱۶۶.
- حافظنیا، محمدرضا (۱۳۷۷). مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی. تهران: انتشارات سمت.
- حرّعاملی، محمد بن حسن (۱۴۰۳ق). وسایل الشیعه. تهران: کتابفروشی انتشارات اسلامیه، ج ۲۰-۱۹.
- خدایاری فرد، محمد و همکاران (۱۳۹۱). مبانی نظری و روش‌شناسی مقیاس‌های دینداری. تهران: انتشارات آوای نور.
- خسروپناه، عبدالحسین (۱۳۸۳). ترابط دین و اخلاق از دیدگاه استاد مصباح. کتاب نقد، شماره ۳۰، ص ۲۲-۴۰.
- خمینی، مصطفی (۱۳۸۵). مستند تحریر الوسیله. تهران: نشر آثار امام خمینی.
- خویی، ابوالقاسم (۱۴۰۹ق). مبانی عروه الوثقی. قم: نشر لطفی، ج ۱.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۳). لغت‌نامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران، ج ۱۳.
- سبحانی، جعفر (۱۳۷۸). رابطه دین و اخلاق (۴): حاکمیت دین بر اخلاق یا تقدم اخلاق بر دین. کلام اسلامی، شماره ۳۲، ص ۶-۱۹.
- سبحانی، جعفر (۱۳۹۱). رابطه اخلاق با علم فقه. درس‌هایی از مکتب اسلام، شماره ۶۱۶، ص ۷-۱۲.
- سبزواری، محمد (۱۴۱۳ق). جامع الاخبار. قم: مؤسسه آل‌البیت.
- شجاعی‌زند، علیرضا (۱۳۸۴). مدلی برای سنجش دینداری در ایران. جامعه‌شناسی ایران، (۱)۶، ص ۳۴-۶۶.
- شمشیری، بابک (۱۳۸۶). نقدی روش‌شناسانه بر مقیاس‌های سنجش دینداری در ایران. روش‌شناسی علوم انسانی، شماره ۵۱، ص ۴۵-۷۰.
- ضیائی‌فر، سعید (۱۳۸۹). گونه‌های تأثیر اخلاق در فقه و اجتهاد. فقه (کاوشی نو در فقه)، شماره ۶۴، ص ۱۶۶-۲۰۲.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۵۳). قرآن در اسلام. تهران: دارالکتب الإسلامیه.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۵۶). آموزش دین اسلام. قم: حوزه علمیه، جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طباطبایی، سید محمدحسین (۱۳۸۶). شیعه در اسلام. قم: بوستان کتاب.
- فقیهی، علی‌تقی و همکاران (۱۳۸۵). بررسی الگوی دینداری از منظر قرآن و حدیث. اندیشه دینی، شماره ۱۹، ص ۴۱-۷۰.
- قدرتی، مهناز؛ مهریزی، محمد (۱۳۸۹). شاخص‌های دینداری. علوم حدیث، شماره ۵۷، ص ۹۳-۱۱۸.
- کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۵). الکافی. تهران: دارالکتب الإسلامیه، ج ۲.

- لطف‌آبادی، حسین (۱۳۷۵). سنجش و اندازه‌گیری در علوم تربیتی و روانشناسی. تهران: انتشارات سمت.
- مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). بحار الأنوار. بیروت: دار إحياء التراث العربی، ج ۱، ۲، ۴، ۲۳، ۲۵، ۲۷، ۷۰، ۷۷ و ۷۸.
- مصباح یزدی، محمدتقی (۱۳۶۷). معارف قرآن. قم: مؤسسه در راه حق.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۴). مجموعه آثار. تهران: صدرا، ج ۲.
- مطهری، مرتضی (۱۳۷۵). فلسفه اخلاق. قم: انتشارات صدرا.
- معین، محمد (۱۳۸۲). فرهنگ معین. تهران: انتشارات گلرنگ یکتا، ج ۱ - ۲.
- مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۸۱). اخلاق در قرآن. قم: انتشارات نسل جوان، ج ۱.
- نجفی، محمدحسین (۱۳۶۷). جواهر الکلام. تهران: دارالکتب الإسلامیه، ج ۳۱.
- هیل، پیتر؛ هود، رالف (۱۳۹۰). معرفی مقیاس‌های دینی. ترجمه مسعود آذربایجانی و مهدی موسوی اصل. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

Glock, CY. & Stark, R. (1965). *Religion and society in tension*. Chicago: Rand McNally & co.

James, W. (1984). *The varieties of religious experience*. America, Panguin Books.